

СТОСУНКИ З ДОРОСЛИМИ ЯК ЧИННИК СТАНОВЛЕННЯ САМООЦІНКИ ПІДЛІТКА

Підлітковий вік має особливе значення для розвитку Я-концепції особистості, оскільки в цей період відбувається становлення нового рівня самосвідомості, зміна уявлення про себе, що визначається прагненням зрозуміти себе, свої можливості і особливості, як ті, що об'єднують підлітка з іншими людьми, так і ті, що відрізняють його від них, роблять його унікальним і неповторним. З цим пов'язані різкі коливання у ставленні до себе, нестійкість самооцінки. Вказане новоутворення визначає провідні потреби підліткового віку – в самоствердженні і спілкуванні з однолітками. [1, 44]

Ці протиріччя проявляються в максималізмі підлітків, в їхній схильності оцінювати особистість за окремими вчинками, в некритичному засвоєнні групових моральних норм підліткового середовища й їх негативізм по відношенню до тих правил, що декларують дорослі. Орієнтованість підлітків на норми групи однолітків і протест проти норм «світу дорослих» відображає провідну потребу підлітка – в самостійності, особистісній автономії. Разом з тим в підлітковому віці важлива не скільки сама по собі можливість самостійно розпоряджатися собою, скільки визнання оточуючими дорослими цієї можливості і принципової рівності підлітків з дорослими. При цьому підлітки продовжують чекати від дорослих допомоги, захисту і т. ін.

Вказане протиріччя ускладнює відносини підлітків з дорослими: підлітки не просто знецінюють вимоги і оцінки дорослих, але і надто хворобливо реагують на них, оскільки претендують на визнання і схвалення (І.С.Кон, Л.Ф.Обухова, Л.І.Божович). Неадекватна емоційно-негативна реакція підлітків на виховні впливи дорослих бентежить батьків і вчителів, стимулює їх до посилення виховних заходів, що часто призводить до посилення взаємного незадоволення і поглиблення конфлікту.

Бажання дорослих виправити ситуацію, спроби відновити втрачене, контроль над дитиною, яка пручається, часто призводить до невітших наслідків: якщо спроби вдалі – страждає Я дитини, якщо невдалі – руйнуються стосунки. Як знайти ту оптимальну стратегію, яка дозволить і зберегти стосунки, і не зашкодити розвитку особистості дитини. Що ми робимо для того, щоб допомогти підлітку стати гідною людиною, справжньою особистістю, яка, виходячи в світ, буде вміти себе поважати, і не боятиметься жити. Це тонке питання має постати перед кожним батьком, матір'ю, вчителем.

Метою нашої роботи було теоретичне вивчення проблеми впливу дорослих на становлення самооцінки підлітків. Розуміння основних принципів такого впливу дозволить батькам і вчителям обирати таку стратегію взаємодії з підлітками, яка сприятиме позитивному розвитку Я-концепції підростаючої особистості.

Дослідження здійснювалось нами на основі розв'язання наступних **задач**:

1. Дослідити особливості формування самооцінки у підлітковому віці;
2. Розглянути роль стосунків з батьками в процесі формування самооцінки підлітків;
3. Проаналізувати особливості впливу педагогів на формування самооцінки підлітків.

У підлітковому віці відбувається достеменно перебудова Я-концепції в зв'язку з формуванням Я-ідентичності, тому самооцінка підлітків в цей період має дуже важливе значення. Вона може бути нестабільною, суперечливою, такою, що залежить від найменших зовнішніх впливів.

На формування самооцінки в підлітковому віці впливає багато чинників, серед яких, в першу чергу, слід зазначити:

- реальні досягнення в навчанні та позашкільній діяльності (здібності дитини до мистецтва, спорту, чи певних наук);

- статус дитини серед однолітків (адаптація в колективі, і кількість та впливовість друзів);
- сім'я (умови життя в родині, ставлення батьків до інтересів дитини);
- мотиваційно-смилова сфера особистості (цілі, потреби, інтереси);
- зовнішні дані (привабливість, фізичний розвиток).

Цікаво, що, починаючи з підліткового віку загальна самооцінка дівчат набуває дещо нижчу структуру, порівняно з самооцінкою хлопців: у дівчат самооцінка щільно пов'язана з оцінкою своєї зовнішності і привабливості, хлопчики частіше оцінюють себе не стільки з боку привабливості, скільки з точки зору фізичних можливостей: наскільки вони розвинені, спритні і сильні.

В психології вважається загально визнаною значимість позитивної самооцінки для здорового розвитку особистості. Вчинки і діяльність людини багато в чому визначаються тим, якою вона себе сприймає. Позитивна самооцінка пов'язується з впевненістю в собі, самокритичністю, наполегливістю, суспільною активністю, успішністю, високим соціальним статусом. Підлітки з позитивною самооцінкою виявляють більш різнопланові інтереси, захоплюються різними сферами діяльності, їх міжособистісні стосунки базуються на бажанні пізнавати себе і інших, є більш щирими і глибокими.

Як показали численні дослідження (І.С.Кон, Ю.М.Орлов), позитивна самооцінка, нажаль, властива меншій половині сучасних підлітків, частіше зустрічається суперечлива самооцінка.

Суперечлива самооцінка проявляється в неадекватно високих або неадекватно низьких очікуваннях від себе. Підлітки з такою самооцінкою часто уникають нових видів діяльності, намагаються обмежувати своє спілкування, або спілкуються тільки на формальному поверхневому рівні. Для таких дітей характерна підвищена тривожність, страх перед широкими соціальними контактами, егоцентризм, невміння знаходити вихід із складної ситуації. Їм частіше притаманна агресивна або пасивно-захисна поведінка.

У старшокласників поведінкова автономія, як правило, вже досить велика. Старшокласник самостійно розподіляє свій час, вибирає друзів, і т.п. Зростання самостійності дитини обмежує функції батьківської влади. В сім'ях, які тяжіють до авторитарного укладу ця автономізація іноді викликає гострі конфлікти, батьківський приклад вже не сприймається так абсолютно та некритично, як в дитинстві. У старшокласника з'являються інші авторитети, крім батьків. Чим старша дитина, тим вірогідніше, що ідеали вона знаходить в більш широкому колі стосунків, зате всі недоліки та протиріччя в поведінці близьких і старших сприймає гостро та болісно. Подолання цих протиріч зумовлюється тим стилем виховання, який переважає в сім'ї.

Стилі виховання в сім'ї традиційно розділяються на гіперопіку, авторитарний, ліберальний і демократичний. Розглянемо як кожен з цих стилів виховання впливає на самооцінку підлітків.

1. Надмірна опіка (гіперопіка). Цей стиль характеризується надмірним піклуванням, попередженням активності, бажанням зробити все за дитину. З раннього дитинства діти дуже прив'язані до батьків. По мірі зростання самостійності, і, особливо, в перехідному віці, ця залежність починає дитину обтяжувати. Погано, якщо дітям не вистачає батьківської любові, але надмірна опіка також шкодить дитині, а батьки інколи плутають любов і опіку. Вона затрудняє формування у дітей внутрішньої автономії та породжує залежність, як рису характеру. Люблячі матері, не здатні уявити дитину окремо від себе, часто не розуміючи того, що юнак не може подорослішати, не розірвавши пуповину емоційної залежності від батьків.

Батьки звикли до своєї дитини і не схильні помічати вікових психологічних змін, що відбуваються з нею. Вона виросла, змінилася, а люблячі батьки все ще бачать її такою, якою вона була декілька років тому, причому власна думка їм здається беззаперечною. Підлітки, навпаки, набувають критичного ставлення до батьків, вони починають чинити опір. А це часто ображає батьків «Я живу заради дітей», - пишаючись заявляють

часто батьки. Але при ретельному аналізі виявляється, що фактично буває батьки живуть не заради дітей, а скоріше за їх рахунок. Багато з них відносяться до своїх дітей зверхньо, висмоктуючи з них всі соки. Адже, якщо батьки не відбулися в справі, не реалізували своє бажання бути значущими, то, спілкуючись з дитиною, вони можуть задовольнити ці потреби, постійно нагадуючи дитині, як багато для неї зробили, дорікаючи їй цим, забороняючи робити їй те, що хочеться, блокуючи її розвиток. Спілкуючись з дитиною вони можуть відчувати себе великими начальниками.

Завдання дорослого – попередити, застерегти, пояснити, вказати на можливі наслідки, дати можливість дитині діяти самостійно, здійснювати свій власний вибір. Тоді, навіть, зробивши помилку, дитина навчиться думати, відповідати за свої вчинки, за себе, бути самостійною. Звичайно, все залежить від ситуації і віку дитини. Але обов'язково слід пам'ятати, що рано чи пізно дитині треба буде ставати дорослою та самостійною і як це буде відбуватись, залежить від всіх дорослих, які оточують підлітка, в першу чергу – від батьків і вчителів.

2. Авторитарний стиль виховання - це стиль, при якому батьки недооцінюють позитив, який є в їхніх дітях і віддають перевагу контролю. Цей спосіб виховання іноді пов'язують з агресивно-командним впливом батьків. Насправді, авторитарні батьки – не обов'язково диктатори і деспоти, вони можуть бути дуже люблячими і ніжними, але у стосунках з дитиною на перше місце, як у випадку гіперопіки, ставлять свою потребу бути поруч, контролювати життя дитини, приймати за неї рішення. З одного боку це забезпечує певний психологічний комфорт: можна менше хвилюватись за дитину, не боятись, що вона наробить помилок. Але з іншого боку, надмірний батьківський контроль унеможливорює розвиток самостійності підлітка: він не може навчитися ініціативності, відповідальності, наполегливості, самоконтролю. Адже самоповага і впевненість у собі формуються лише за умови, коли людина має можливість сама поставити собі мету і досягти її самостійно. В умовах постійного керування з боку

батьків такою метою може стати лише протистояння дорослим, не підкоритись їм вимогам. Якщо підліток досягає мети – виникає конфлікт з батьками, якщо ж батьки зможуть «переламати» дитину – у неї розвивається почуття власної неспроможності, пасивність, безініціативність, безвідповідальність. Така невпевненість у собі розповсюджується і на стосунки з однолітками: учень не може відстоювати свою думку, пасує перед більш впевненими в собі друзями і вчителями.

Для того, щоб зберегти стосунки зі своїми дітьми і, водночас, підтримувати їх впевненість у собі і самостійність, необхідно обмежити зону свого контролю, поступово передавати підліткам відповідальність за їхні дії та вчинки. Це може бути досить серйозним психологічним випробуванням для батьків: адже дитина може наробити помилок, які доведеться потім виправляти. Наприклад, рішення підлітка піти до басейну може призвести до його застуди, лікування, ускладнень. Але, якщо не пустити його, то наслідки можуть бути ще гіршими: і для стосунків з батьками (образа, недовіра, спроби приховувати від дорослих свої наміри) і для авторитету підлітка серед товаришів (підлітки зневажливо ставляться до однолітків, які підкорюються дорослим), і для самооцінки особистості (неможливість відстояти своє рішення інтерпретується дитиною як нерішучість, слабка воля або як відсутність поваги, нерозуміння з боку сім'ї).

Таким чином батьки стоять перед вибором: подбати про власний спокій і утримати дитину від самоствердження чи дати підростаючій особистості певну свободу, щоб вона могла розвиватись, вчитись на своїх досягненнях і помилках.

Щоб зберегти психологічний контакт з старшокласниками батьки повинні враховувати дорослішання дітей, відмовляючись від авторитарних методів виховання, навіть, якщо вони здавались раніше успішними.

3. Ліберальний стиль виховання характеризується наданням повної самостійності дітям. Ліберальне ставлення батьків, здається, могло б сприяти успішному самовизначенню і формуванню відповідальної позиції

особистості. Але для цього особистості потрібно вже мати чітку систему власних орієнтирів: цілі, принципи, морально-етичні еталони тощо. Оскільки суб'єктивна картина світу в підлітковому віці лише формується, то підлітки потребують допомоги для орієнтиру в складному і мінливому світі. Якщо цю функцію не виконують батьки, вони шукають інших авторитетів, які часто суперечать один одному. Невизначеність суб'єктивних орієнтирів знижує самооцінку особистості, породжує почуття безпомічності, неспроможності знайти свій шлях у житті. І в таких умовах ліберальна позиція батьків сприймається підлітками як відстороненість, байдужість, навіть як егоїзм. «Їм немає справи до мене!» - думають в таких випадках діти. Отже, надання підліткам надмірної свободи так само небезпечно для становлення їх особистості, як і надмірне її обмеження.

4. Демократичний стиль виховання. Особливістю цього стилю взаємин є тверде, послідовне і водночас гнучке виховання. Батьки завжди пояснюють мотиви своїх вимог, заохочують їх обговорення з підлітком; влада використовується лише в міру необхідності; в дитині цінується як слухняність так і незалежність; батьки встановлюють правила і твердо втілюють їх в життя, але не вважають себе безгрішними: вони прислуховуються до думки дитини, але не діють виключно з її бажань. Цей стиль виховання в найбільшій мірі сприяє розвитку у дитини самостійності, активності, ініціативи і соціальної відповідальності (С.І.Подмазін).

Більш за все старшокласникам хотілося б бачити в батьках друзів та радників. При всьому їхньому прагненні до самостійності юнаки та дівчата гостро потребують життєвого досвіду та допомоги старших. Сім'я залишається тим місцем, де підліток відчуває себе найбільш спокійно та впевнено, саме наявність такого «тилу» дозволяє підростаючій особистості набувати соціального досвіду, відповідальності і впевненості у собі.

Важливо, щоб дитину і в підлітковому віці оточувала любов і підтримка. Якщо дитина відчуває любов батьків, то вона від початку життєвого шляху має міцну основу для позитивної Я-концепції. Якщо ж вона

з боку батьків бачить тільки критику, відторгнення, зневажливе ставлення до себе, то це неодмінно вплине на самоприйняття і самооцінку особистості.

Підтримка сім'ї, прийняття дитини і її устремлінь батьками найбільше сприяють формуванню позитивної емоційної цілісності, впливають на рівень загальної самооцінки підлітка. Тепле, уважне ставлення батьків є основною умовою формування і подальшого підкріплення позитивної самооцінки підлітків [7, 124].

Однією з найбільш напружених сфер в підлітковому віці, окрім стосунків з батьками, є стосунки з вчителями. Вчитель має в свідомості дитини ряд іпостасей, що відповідають його функціям:

- влада, що розпоряджається покараннями та заохоченнями («несправедливі» оцінки і дії вчителів дуже хворобливо переживаються старшокласниками);
- авторитетне джерело знань в певній області (вчитель, який бездоганно знає і викладає свій предмет, зазвичай користується повагою, навіть якщо в нього немає емоційної близькості з учнями);
- старший товариш і друг (старшокласнику дуже хочеться зустріти в особі вчителя справжнього друга).

Становлення самооцінки в підлітковому віці відбувається в процесі шкільного навчання. Тому навчальні успіхи стають вагомим фактором формування самооцінки підлітків.

Самооцінка, в свою чергу, також впливає на рівень навчальних успіхів учня через механізми очікувань, домагань, мотивації, впевненості в своїх силах. Школярі, уявлення яких про себе не допускає високих успіхів, зазвичай вчаться погано, а ті, хто має високу самооцінку і позитивні уявлення про свої здібності, навчаються набагато краще.

Вочевидь, що для досягнення успіхів у школі учням потрібно мати достатню впевненість в собі і в своїх здібностях. Відсутність такої впевненості веде до апатії, песимізму, відчуття власної другорядності. В результаті багато учнів на уроці завжди готові до гіршого, бояться зробити

або сказати щось невірно. Тому надзвичайно важливо з перших днів навчання формувати в учнів позитивне уявлення про себе. Велику роль в формуванні таких уявлень про себе може зіграти саме учитель.

Роль вчителя у формуванні самооцінки підлітків не обмежується тільки тим, як він оцінює навчальні успіхи учнів. В підлітковому образі „ідеального вчителя” на перший план виходять його індивідуальні людські якості – здатність до „розуміння”, емоційний відгук, сердечність, тобто у вчителі старшокласники хочуть бачити старшого друга. На другому місці стоїть професійна компетентність вчителя, рівень його знань і якість викладання, і тільки на третьому – вміння справедливо розпоряджатись владою. Це означає, що в особі вчителя підлітки шукають перш за все еталон людських стосунків. Адже саме через приклад вчителя, учні можуть вчитися поважати себе та інших, розв’язувати суперечки, бути чесним і щирим у взаєминах з людьми. Мабуть тому школярі цього віку так емоційно реагують на «несправедливість» вчителя.

На основі проведеного теоретичного дослідження можна зробити наступні **висновки**.

1. Основна потреба підліткового віку – в самостверженні і особистісній автономії. Підлітки менше орієнтуються на батьків, шукають авторитети серед однолітків, але в той же час прагнуть отримати від близьких дорослих підтримку, розуміння і визнання.

2. Якщо дорослі не враховують вікових психологічних особливостей підлітків, то їм важко зрозуміти причини конфліктів і шляхи їх подолання.

3. Бажання батьків захистити свою дитину засобами надмірного контролю або надмірної опіки призводить не тільки до сімейних конфліктів, але й до гальмування розвитку позитивної Я-концепції особистості.

4. Роль педагогів не обмежується тільки тим, що на основі їх оцінок учні можуть судити про свої здібності. Для підлітків найважливішою вимогою до вчителя є його поважливе ставлення до учнів. Саме така повага вчить дітей поважати себе і інших.

Якою бути, залежить, насамперед, від самої людини, її світогляду, її самоповаги, конкретної життєвої позиції, яку дорослі, повинні допомогти підліткам сформувати. Ціннісною орієнтацією особистості з часом стає прагнення пізнання не стільки міжособистісних взаємин, скільки проникнення вглиб особистості від матеріальних до духовних запитів. Це може статися не за примусом, а завдяки довірі, на основі якої може виникнути особиста відповідальність за конкретну поведінку. Тому дорослим, потрібно вчитися довіряти своїм дітям, і допомогти їм відчутти довіру до себе.

ЛІТЕРАТУРА

1. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – М.: Просвещение. 1968. – 464 с.
2. Кон И.С. Психология старшеклассника. - М.: Просвещение. 1980. – 349 с.
3. Обухова Л.Ф. Возрастная психология.- М.: Тривола, 1995. – 356 с.
4. Орлов Ю.М. Восхождение к индивидуальности.- М.: Просвещение. 1991. – 287 с.
5. Рогов Е.И. Психология общения.- М.: Владос. 2001. – 335 с.
6. Семиченко В.А., Заслуженюк В.С. Мистецтво взаєморозуміння.- К.: Веселка, 1998. – 211 с.
7. Возрастная и педагогическая психология / Под ред. А.В. Петровского, М. : Просвещение. 1979. – 393 с.
8. «Психология подростка», под редакцией А.А.Реана. - М.: Олма-Пресс, 2003. – 432 с.